

УКРАЇНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ імені М.П. ДРАГОМАНОВА

На правах рукопису

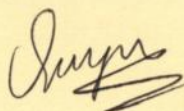
ЯНУШ Олег Богданович

ЕВФЕМІЯ І СУМІЖНІ ЯВИЩА В УКРАЇНСЬКІЙ І
РОСІЙСЬКІЙ МОВАХ

10.02.01 - Українська мова

10.02.02 - Російська мова

А в т о р е ф е р а т
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата філологічних наук

Київ - 1997

Дисертація є рукописом.

Роботу виконано на кафедрі загального і порівняльного мовознавства Українського державного педагогічного університету ім. М.П.Драгоманова.

Наукові керівники - кандидат філологічних наук, професор
Винник Василь Олексійович;

кандидат філологічних наук, доцент
Гончаров Володимир Іванович

Офіційні опоненти - доктор філологічних наук, професор
Черторизька Тетяна Купріянівна;

кандидат філологічних наук, доцент
Леута Олександр Іванович

Провідна установа - Вінницький державний педагогічний інститут

Захист відбудеться “20” травня 1997 року о 15³⁰ на засіданні спеціалізованої вченої ради К 01.33.04 в Українському державному педагогічному університеті ім. М.П. Драгоманова (252030, Київ-30, вул. Пирогова, 9)

З дисертацією можна ознайомитись в бібліотеці Українського державного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова

Автореферат розіслано “19” квітня 1997 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

Г.П. ВИШНЕВСЬКА

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність дослідження. Важливими засобами формування сучасної цивілізації, її неодмінними критеріями і категоріальними складниками виступають національні мови. В лексико-фразеологічній системі кожної з національних літературних мов знаходять відображення всі аспекти позамовної дійсності, здобутки суспільства в матеріальній і духовній сферах, у царині науки, культури, економіки, господарської діяльності, ідеології, політики і т.д. Це повною мірою стосується і тих ланок мовної системи, які зазначені в найменуванні теми реферованої дисертації, тобто евфемії та суміжних з нею явищ у російській та українській мовах. Обидві мови увібрали в себе досягнення багатьох епох. Вивчення їхньої лексики у плані синхронії та діахронії є актуальним завданням сучасного мовознавства.

Творення фундаментальних досліджень з сучасної лексикології неможливе без попереднього глибокого вивчення окремих груп і шарів лексичного складу мови. Цим і пояснюється актуальність лінгвістичних студій, які проводяться в цьому напрямку. Йдеться про мовну евфемію і суміжні з нею явища, які досі вивчались неповно, а в деяких вимірах, аспектах - навіть епізодично, до того ж суперечливо. Такі лінгвальні явища, як мовні заборони, поява замінних слів та виразів, уже частково висвітлені в працях мовознавців, які належали чи належать до різних лінгвістичних шкіл та напрямків. Це, зокрема, такі дослідники: С.Ульман, Ж. Вандрієс, Е. Бенвеніст, Д.К. Зеленін, Б.О. Ларін, С.Відлак, Л. Блумфільд, Р.О. Будагов, Л.А. Булаховський та ін. Останнім часом проблемою евфемізмів та багатьох пов'язаних з ними субститутів займалися такі російські та українські мовознавці, як А.М.Кацев (Эвфемизмы в современном английском языке, 1977); Н.М.Бердова (Эвфемизмы в современном немецком

языке, 1981); Н.Ц. Босчаева (Контекстуальная эвфемия в английском языке, 1989) та ін. Однак спеціальних монографічних праць про евфемію на матеріалі саме української та російської мов досі не створено. Навіть кількість невеликих наукових розвідок з цієї проблематики ледве перевищує два десятки. Зауважимо водночас, що українські та російські лінгвісти досліджували також евфемію в інших мовах, принагідно залучаючи до її оцінних характеристик факти евфемістичних заміन у лексиці слов'янських мов (названі вище праці А.М. Кацева, Н.М. Бердової, Н.Ц.Босчаєвої).

Частині досліджень бракує чітких визначень природи евфемізмів, їхньої сутності. Вони хибують також на такі типові дослідні вади, прогалини, як відсутність глибокого аналізу соціальних, психологічних і власне мовних причин евфемії, відсутність достатньо чіткого розмежування тих предметно-поняттєвих сфер використання евфемізмів, у яких процеси лексико-семантичної евфемізації відбуваються регулярно в конкретній мові у певний період її історії. Як наслідок цього, ще відсутні чітко сформульовані принципи фіксації евфемізмів у загальномовних словниках. Ремарка “евф.” має у них здебільшого випадковий, почасти суб’єктивний характер. Тим часом евфемія, як вважають згадані вище вітчизняні й зарубіжні дослідники, охоплює кількісно значний шар лексики та фразеології конкретних мов, у тому числі української та російської. Тому цей шар лексики заслуговує на особливу увагу. В ньому об’ємно виявляються комунікативна, номінативна, емотивна і естетична функції мови.

Сучасне сприймання будь-яких реалій життя звичайно втілюється в думках, почуттях, емоціях, виражених у прямій та відвертій манері, словесній формі. Водночас у цілому ряді випадків, за специфічних життєво-ситуативних обставин певні

предмети, явища, процеси, характерні для деяких сфер суспільного життя, нерідко реалізуються в непрямих, вторинних найменуваннях. У них-бо з'являється постійна комунікативна потреба. Переважно в усному мовленні можуть паралельно діяти дві протилежні тенденції, явища - прямі і непрямі номінації, на що й звертають увагу багато лінгвістів. Як з'ясувалося, евфемізми серед непрямих найменувань відіграють чималу роль у повсякденному, але певною мірою спеціальному спілкуванні носіїв мови.

Лінгвістична література з проблем евфемії і близьких чи суміжних з нею явищ позначена розмаїттям точок зору. Спільними для всіх концепцій мовної субституції є такі положення: 1) евфемізмам, як і деяким іншим видам замінних одиниць, властива екстралінгвістична природа, а сутність більшості з них зумовлюється мовним табу (мовними заборонами) різного типу; 2) евфемізми, на відміну від суміжних з ними явищ, уживаються задля ефекту пом'якшення вислову або ж з метою заміни такої назви реалії, яка відповідно до певних норм суспільної моралі вважається негативною, небажаною.

Зазначені положення-оцінки лише в загальному плані встановлюють чіткі критерії евфемістичності в мові. Проблема, крім цього, ускладнюється розбіжностями в поглядах щодо деяких важливих аспектів цього мовного явища. Простежуються також суперечності в трактуванні евфемії як непрямой номінації, яка начебто є наслідком намагання "поліпшити" мовлення, зробити його більш етичним, ввічливим, естетичним. Цьому сприяє й об'єктивна наявність в мовах ситуативних замінників, їхня виразна стилістична ідентичність, що дозволяє їм виступати одним із помітних засобів типізації та індивідуалізації образів у художніх творах, у їх портретних характеристиках тощо.

Евфемізми ми трактуємо як явища, що репрезентують собою значні зміни в семантичній структурі слова. У зв'язку з цим постає питання про співвідносність між собою таких лінгвальних явищ, як, з одного боку, метафора, метонімія, інші тропи, та евфемізми - з другого, особливо в тих випадках, коли евфемістичні засоби мовлення виникають унаслідок певних зміщень у семантичній структурі слів. Ці зрушення витлумачуються дослідниками неоднозначно. Наприклад, С. Ульман вказує на можливість поступової негативізації значення евфемізмів аж до їх перетворення у дисфемізми. На суперечливі моменти натрапляємо і в теперішньому трактуванні проблеми, зокрема, щодо політичної евфемії, іронічних псевдоевфемізмів, криптологічних висловів тощо.

Наукова новизна дисертації полягає в тому, що вперше в русистичі та в українстичі зроблено спробу класифікації та кваліфікації евфемізмів, як явищ соціолінгвістичного, психолінгвістичного і власне лінгвістичного аспектів. Дисертація містить у собі простий розгляд соціальної детермінанти евфемії як однієї з проблем лінгвістичної теорії евфемізмів останніх років. У характеристиці лінгвістичної сутності евфемізмів беруться до уваги функції тих головних ознак, які властиві евфемізмам, висувається проблема вторинної номінації та негативної оцінної коннотації в лексичному значенні субституційованого, замінюваного слова. Розгляд евфемізмів як мовного явища проводиться не тільки з урахуванням синонімізації евфемізмів та слів-табу, а й через зіставлення їх із суміжними лексичними групами, тобто іншими вторинними найменуваннями, зокрема, дисфемізмами, какофемізмами, криптологічними найменуваннями, деякими тропами тощо. Вперше розглядається можливість класифікації евфемістичного матеріалу за ступенем його евфемістичності,

частотності сфер вживання та сфер функціонування; реалізовано контрастивно-зіставний аналіз українських та російських евфемістичних одиниць, їх спільних рис і відмінностей у семантиці, структурі і сферах функціонування. Вперше в українському мовознавстві подано комплексний аналіз такого з багатьох поглядів оригінального лексичного та фразеологічного явища, як мовне табу, і зумовлену ним появу замінних засобів вираження думки - різного типу евфемізмів та інших субститутів, детермінованих низкою позамовних і власне лінгвальних чинників.

Наукове значення дисертації полягає у належному, з нашого погляду, лінгвістичному висвітленні питань, які раніше в мовознавстві досліджувались обмежено, а в пропонованій праці розкриті поглиблено і різноаспектно, до того ж, на матеріалі двох близькоспоріднених східнослов'янських мов.

Визначаються функції емоційних імпульсів у різного типу явищах вторинної номінації. Порівняльну характеристику евфемізмів в українській і російській мовах здійснено за всіма типовими виявами їх у різностильових текстах.

Теоретична та практична цінність дослідження. Його результати можуть бути використані під час підготовки ширших, узагальнюючих досліджень у галузі семасіології; окремі положення можуть придатися в практиці вузівського і шкільного викладання мови. Соціальну і власне лінгвістичну важливість цього дослідження евфемізмів та інших субститутів вбачаємо в тому, що воно сприятиме подальшому піднесенню культури українського і російського мовлення - усного і писемного.

Мета дослідження. Наші дослідні зусилля спрямовувались на класифікацію і характеристику субститутів у світлі соціолінгвістичної і власне лінгвістичної концепцій з одночасним визначенням самої сутності евфемістичних засобів мови. Наше

завдання також полягало в тому, щоб показати функціонування вторинних найменувань за умов білінгвізму і на матеріалі російської та української мов; виявити спільні риси замірно-евфемістичних одиниць, провести межу між евфемією та іншими близькими до неї мовними явищами, які у своїй внутрішній формі зазнали певних семантичних зрушень.

Завданням пропонованого дослідження також було: 1) виявлення ролі соціально-моральних та релігійно-міфологічних факторів у виникненні евфемії; 2) встановлення диференційних ознак евфемії і близьких до неї мовних явищ; 3) лексико-семасіологічна класифікація евфемізмів на поняттєвій основі, порівняльна характеристика їх за внутрішньою градацією; 4) встановлення обсягу синонімічних рядів евфемістичних одиниць та інших субститутів.

Методи й методика дослідження. Для розв'язання визначених у дисертації дослідних завдань нами використано різні методи лінгвістичного аналізу: синхронно-описовий, порівняльний, порівняльно-історичний, зіставний, статистичний. У методиці аналізу матеріалу поєднано зроблене іншими дослідниками в цій галузі і ті дослідні інновації, які становлять наш власний внесок у теорію і практику евфемізмів та їх субститутів.

Матеріалом дисертації слугували такі джерела, як словники, тексти класичної і сучасної художньої літератури, зокрема "Енеїда" І.П. Котляревського, твори І. Ільфа та Є. Петрова, В.Барковського та А. Ізмайлова, В. Суворова та ін., а також тексти періодики, публіцистики. Використовувались фольклорні та етнографічні матеріали. Певною мірою залучалися приклади з інших мов; постійно практикувалось зіставлення російських, українських та іншомовних замісних одиниць. Використовувались

наукові матеріали бібліотек провідних вузів Санкт-Петербурга, а також фонди лексичних картотек.

Апробація роботи. Основні положення дисертації проходили апробацію на наукових конференціях у Житомирському державному педагогічному інституті ім. І.Франка (1995), Київському державному лінгвістичному університеті (1995), Інституті мовознавства ім. О.О.Потебні НАН України (1997), Херсонському державному педагогічному інституті (1997), Українському державному педагогічному університеті ім. М.П.Драгоманова (1997). Основні положення відображено в п'яти публікаціях. Дисертацію розглянуто і рекомендовано до захисту на засіданні кафедри загального та порівняльного мовознавства Українського державного педагогічного університету ім.М.П. Драгоманова.

На захист виносяться такі положення:

1) Евфемізми становлять багатоаспектне субстантивне мовне явище соціолінгвістичного, психолінгвістичного і власне лінгвістичного характеру, яке детерміноване певним комплексом соціальних, моральних та релігійних факторів, чинників.

2)Лінгвістичним критерієм евфемії та суміжних явищ виступає вторинність номінації, особливого типу непряме найменування.

3)Евфемізми, на відміну від інших видів субституції, використовуються з метою пом'якшення, завуалювання або заміни негативних елементів мовлення; вживання евфемізмів зумовлюється соціально-культурними, морально-етичними і конвенціонально-естетичними нормами суспільного життя, якими витворюється поняття позитивності тих чи інших реалій, явищ дійсності. За відзначеними критеріями евфемізми та інші субститути розподіляються на лексичні розряди, групи, підрозділи, кожен з яких має власні ідентифікаційні ознаки в усіх лінгвальних і позамовних виявах.

СТРУКТУРА І ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

Дисертація складається із вступної частини, трьох розділів, висновків та списку використаної літератури.

У вступі мотивується актуальність і новизна обраної теми, її проблематики, висвітлюється стан її попередніх досліджень, визначається мета, завдання, об'єкт, предмет і матеріал дослідження, обґрунтовуються методи і методологія аналізу, окреслюється практична цінність роботи, попередньо визначаються деякі основні результати наукових пошуків.

У першому розділі - "Евфемія і мовні явища вторинної номінації. Класифікація евфемізмів" - розглядаються деякі принципової ваги питання теорії евфемії, пов'язаної з найдавнішими віруваннями, міфологією, демонологією, тотемізмом тощо.

У першому параграфі подано стислий зіставний аналіз нейтральних та експресивно забарвлених лексичних одиниць у їх відношенні до мовної евфемії і суміжних з нею явищ. Також нашими спостереженнями аргументується той очевидний факт, що більша частина вокабуляру будь-якої мови складається з емоційно-нейтральних слів, доповнених чималою кількістю лексем, які містять у своїй семантиці елементи негативної чи позитивної оцінки. Існують, сказати б, слова з постійним емоційно-експресивним забарвленням, у яких коннотативний компонент за будь-яких ситуативних умов цілком очевидний, виразний. Суспільно-групові та індивідуальні оцінки процесів мовлення постійно відображають об'єктивно закладені в лексичних одиницях коннотації - позитивні чи негативні.

Певна річ, кожна людина у відповідних життєво-комунікативних ситуаціях повністю або переважно висловлюється в рамках якоїсь однієї підсистеми, функціонального стилю. За кожним із двобічних за своєю природою елементів мови закріпилась у колективному та індивідуальному мовленні якась неповторна функція, що вагомо характеризує цей елемент на відміну від інших компонентів мовної структури. За словами В.Г.Костомарова, немає такої загальної семантико-функціональної норми, яка б правила за еталон для всіх випадків комунікації. Існує, проте, система норм, диференційованих за характером тих життєвих ситуацій, у яких відбувається спілкування.

Враховуючи уже сказане, можна стверджувати, що доречність слова, умовно кажучи, його пристойність чи непристойність нерідко встановлюється за деякою довільністю. В усіх мовах світу побутують заборонені слова, що їх уникають за тих чи інших умов і з певних причин. Такі слова прийнято називати табу йованими.

Другий параграф I розділу присвячений саме мовному, лексичному табу, яким і спричиняється евфемія та суміжні явища. Слово-термін табу не піддається дослівному перекладові, його дефініції в словниках описові. В європейських мовах ця лексема з'явилась наприкінці XVIII століття на означення цілком етнографічного поняття. Етимологію цього слова можна подати таким чином: та - "відмічати", підсилюваний прислівником ри - "повністю виділений", "відмічений", що за змістом дорівнює слову "священний" ("священне").

На стадії первісних забобонів уперше з'являється мовне табу як підгрунття для первісних евфемізмів, дозволених чи пристойних найменувань, перефразистичних за своєю природою образних виразів, якими приховується справжня номінація предмета або явища, чим відвертається увага від його істинного пізнання. В

такий спосіб, засобами мовленнєвої благопристойності начебто нейтралізується злостливий вплив тих “духів”, фантастичної сили, що їй потрібно “вмилювати”, домігшись її прихильності або нешкідливості. Генетичний зв'язок давніх заборон з явищем евфемії, без сумніву, є реальним фактом. На розвиток первісних евфемізмів вплинуло первісне світосприйняття, вірування, давні уявлення людей, а також такі явища, як тотемізм, анімізм, антропоморфізм тощо.

Загальновідомо, що “евфемізм” - слово грецького походження (“euphemism”, “euphemismus” - від **eu** - добре, **phemia** - мовлення, говорити чути), яке на етапі свого становлення вживалось замість звичайної назви предмета чи явища, яка чимось лякало мовців, стримувало їх від уживання такого слова, бо останнє начебто пов'язане зі шкідливими передчуттями, є більшою чи меншою мірою небезпечним або небажаним. Наприклад, замість лексеми “чорт” нерідко вживають такі слова та сполучення слів, як рябий, ірод, фіон, дукавий, нечиста сила, несвідомий дух та ін. “Словарь лингвистических терминов” (за ред. О.С. Ахманової) трактує це явище так: “Евфемізм (антифразис) - троп, який полягає в непрямому, прикритому, ввічливому, пом'якшуючому позначенні будь-якого предмета або явища...: рос. он в почтенном возрасте - замість “он стар”; он пороха не выдумает замість “он неумён”.

Таким чином, евфемізмам властивий подвійний зміст: давні евфемістичні перейменування внаслідок забобонної заборони, які тепер уже сприймаються як релікти колишньої свідомості, і так звані сучасні евфемізми, природа яких є дещо іншою, оскільки відображає певні вияви наукового мислення-мовлення. Відмінність давнього і сучасного табування полягає не тільки в різній мотивації (давньоязичницькій, релігійній чи сучасній, соціально-

моральній), а й у перерозподілі впливу мотивів, які діють за неоднакових історичних умов. Проте, існують спільні риси давнього і сучасного табування за сферами вияву, як - от: смерть, хвороба, фізичні та розумові вади, сексуальні стосунки, деякі фізіологічні акти тощо.

Розглянемо тепер семантичну структуру слів-замінників унаслідок мовного табу.

Будь-яке слово, за О.О. Потебнею, має подвійний зміст: один з них об'єктивний, його можна назвати найближчим етимологічним значенням, встановлюваним за однією спільною ознакою, і суб'єктивний, що поєднує в собі одну або багато ознак. Перший зміст слова втілюється у формі, в якій наша свідомість фіксує основний зміст думки; друга форма слова є внутрішньою, вона слугує показником нашого ставлення до певних фактів буття, відображає суб'єктивність мислення. Вчення про внутрішню форму слова тісно пов'язане з метафорикою евфемізмів, але ця метафорика все ж таки ширша ніж та, яка виникає внаслідок простого перенесення одного найменування на інше. В цьому випадку евфемізм може стати багатограничним стилістичним явищем, змикаючись за певною ознакою з перефразом, що також виступає одним із засобів утворення евфемізмів.

Вважаємо за доцільне приділити особливу увагу порівнянню евфемії з іншими видами субституції та інакомовлення. Евфемізмам, переважно в розмовно-побутовій комунікативній ситуації, подекуди властиве іронічне навантаження, пов'язане з якісно семантичним переосмисленням слова, що дає можливість розглядати евфемію та іронію як лінгвістичні явища, які перетинаються між собою. Та все ж таки евфемізми, на відміну від іронії, вживаються з метою співчуття, виявлення чуйності стосовно співрозмовників, оскільки цим завуальовується,

приховується первісна номінація негативної реалії, тим часом як іронія нерідко спрямована на пейорацію значення.

За асоціативною ознакою евфемізмам протиставляються дисфемізми, або какофемізми (від лат. како - “поганий”), які вживаються для заміни емоційно нейтральних слів, бо за властивою їм функцією вони є словами або виразами грубими чи зневажливими. Такі брутальні слова, як шльондра, мандрюха, вживаються у значенні “повія”, “проститутка”; вислів неначе собачої блекоти наївся використовується у значенні “збожеволів”; російські вирази дать дуба, сыграть в ящик, отбросить копыта мають значення “померти”.

Наприкінці XVII - на початку XVIII століть, завдяки своєрідним якостям лексики буржуа та дворянства, в багатьох жанрах художньої літератури виникли такі явища, як гонгорізм, маринізм, преціозна література та ін., що мали деякі спільні риси з евфемією. Найбільшого поширення набуло явище евфуїзму (від імені героя роману Ліллі Евфуеса). Найхарактерніші ознаки евфуїзму представлені в перефрастичних зворотах, досить часто у метафорах, порівняннях, інших засобах риторики.

Інколи функцію евфемізмів виконують каламбури /рос. “Уголовников тоже влечёт к добру, но, к сожалению, к чужому”/; різноманітні формули ввічливості /наприклад, звертання пан, пані; ввічлива форма звертання на ви - замість “ти”/; криптологічні найменування, зокрема, мовлення декласованих осіб; до евфемізмів також близькі зменшувальні форми слів /рос. долгонький нос замість “длинный нос”/.

Більшість евфемістичних одиниць та інших субститутів має еквіваленти як в українській, так і в російській мові: віддати богу душу - отдать богу душу і под., які відображають специфічні риси кожної мовної культури, їх національну самобутність.

Стислий огляд специфіки евфемізмів та суміжних з ними мовних явищ, поданий у першому розділі, дозволяє відповідно класифікувати субститути. Враховуючи плани-схеми класифікації евфемізмів за поняттєвими сферами, що їх створили Ч.Кейні, С.Відлак, М.Гасер-Мюльгайм, А.Домбровська, А.М.Кацев, Н.М.Бердова та ін., ми вирізняємо дев'ять головних розрядів соціально-моральних і три розряди суто родинно-побутових субститутів, які генетично пов'язані з первісними заборонами.

У другому розділі - "Загальнонавживані субститути української та російської мов", провівши аналіз цього різновиду евфемізмів та інших субститутів, ми констатуємо, що вони пов'язані з певними виявами загальнолюдської моралі, специфічними національними рисами, особливостями темпераменту, національним характером, державною політикою. Головними причинами творення саме евфемістичної субституції в цивілізованому суспільстві можуть слугувати: етикет, стриманість у вживанні брутальних чи непристойних виразів, цензурна заборона (військова чи дипломатична таємниця) та ін.

Перший розряд евфемізмів та інших субститутів охоплює номінації понять "смерть", "помирати", "вбивство", "самогубство" і пов'язані з ними предмети, дії, факти тощо.

Евфемістична лексика і фразеологія з такою семантикою складає дуже поширені синонімічні ряди, які постійно поповнюються інноваційними мовними одиницями. Вдамося до відповідних фіксацій цього типу лексики в українських фразеологічних словниках: піти з життя (в могилу, від нас), лягти в землю (могилу, труну, домовину); закрити очі; покинути світ; заснути навіки (довіку, вічним сном); відійти у вічність; пуститися духу та ін. Поняття "померти" не менш широко представлене і в російській мові: его не стало; почитать в Бозе (Боге); отправиться к

праотцям; его постиг земной удел; приказать долго жить; лечь на стол та ін.

Існує чимало універсальних евфемістичних одиниць, які простежуються в багатьох європейських мовах з ідентичним значенням: укр. спустити дух; рос. испустить дух; англ. to breathe one's last.

Евфемістичні засоби на означення понять “смерть”, “помирати”, “убити” є характерними для класичної та сучасної української і російської художньої літератури, наприклад: “Рубеніс і зловив ту єдину мить, коли можна було вхопити есесівців за шиворот і стукнути їх лобами так, що один віддав богові душу, а другий не підводиться й зараз” (Автомонов П., Другий фронт, 1980. - с. 226.). “Нет Ивана Осиповича Трикартова! Скончался! Отбыл в лучший мир, иде же несть ни болезни, ни печали, ни воздыханья, но жизнь бесконечная...” (Ильф И., Петров Е., Золотой телёнок, 1984. - с. 350).

Другий розряд різноманітних субститутів охоплює чи не найбільше коло понять, пов’язаних з різного роду злочинами. До найтяжчих із них, з погляду моралі будь-якого суспільства, належать насильницькі вчинки: вбивства, зґвалтування і под. Очевидно, що такі евфемістичні субститути сконцентровані навколо семантично базової лексики “життя”: позбавити життя; обірвати життя; вкоротити віку; пролити кров; випустити дух тощо. Аналогічно й у російській мові: свести (вогнать) в гроб (могилу); искать чужой жизни; отобрать жизнь; отправит на небеса; пустить в расход і под.

Слід відзначити, що саме для цієї групи лексики дисфемізми та какофемізми, а також криптологічні висловлювання жаргонного характеру найбільш типові. Причина кількісної переваги пейоративних одиниць полягає в тому, що субститути на

означення понять “вбити”, “згвалтувати”, “побити” та ін., а також назв предметів і дій, пов’язаних з ними, вживаються здебільшого в криміногенному середовищі. Більшість арготизмів нерідко виступає у функції дисфемізмів, напр.: замочити, пришити-убити; лягавий-правоохоронець; мокрушник-убивця та ін.

Для позначення пенітенціарних закладів, наприклад, у російській мові використовуються такі замітники, як места не столь отдалённые; места заключения; коммунальный барак с решётками; каменный мешок. Іноді у цьому ж значенні вживаються лексичні евфемізми узилище, острог та ін. Подібне спостерігаємо і в українській мові. Наведемо приклади вживання евфемізмів цієї сфери з поетичного твору: “І восьму заповідь забувши, чужим пустився промишлять” (Котляревський І.П., “Енеїда”, - К. 1984. - С. 59); вираз чужим пустився промишлять ужито автором замість лексеми “пішов красти”.

У цьому ж семантико-лексичному розряді також розглядаються замінні назви на означення інших негативних вчинків та злочинів, наприклад, хабарництва: рос. благодарность, смазочный материал ; наживи нечесним шляхом: рос. левачество; укр. нагріті руки, ловити рибку в каламутній воді, ловити золоту рибку та ін.

Третій розряд охоплює субститути, що позначають вади людей. Найчастіше натрапляємо на замінні назви таких понять, як пияцтво, наркоманія, розпуста і найближчі до них негативні поняття, якості. Вплив соціального середовища на табування та евфемізацію лексичних явищ цього плану простежується досить чітко. Табу на деякі очевидні найменування таких понять сягає глибини століть. Наведемо кілька прикладів на евфемістичне означення поняття “пиячити”: укр. заливати, закладати, випивати; рос. закладывать, заливать, выкуликать, забутыльничать та ін.

Не дивно, що в обох мовах витворилось чимало евфемістичних замін до назв алкогольних напоїв: укр.: оковита, сорокоградусна гірка, скажене молоко, скляний бог, адамові слізки, грімна вода, зелений змії та ін.; наркотичних засобів: рос. анаша, антрацит, кокс, граммофон, гусиние лапки, божья коровка і т. ін.

Табуюванню та евфемізації підлягають також назви понять “обдурити”, “старість”, “бідність” та деякі інші.

Четвертий розряд субститутів представлений евфемістичними та іншими заміниками на означення розумових та фізичних вад людей. Наприклад, замість найбільш звичайного, загальноживаного поняття “дурень” натрапляємо на евфемістичні назви недосвідчений, наївний, макоцвітний, на розум небагатий, а також дисфемістично-какофемістичні лексеми з насмішливо-іронічним навантаженням - фофан, лантух, дурному брат, богом убитий, з дуба впав та ін.

П'ятий лексичний розряд охоплює субститути зі сфери сексуальних стосунків. Розглядаються заміники на означення шлюбних стосунків і таких негативних соціальних явищ, як проституція, статева ненормальність, зрада тощо. Особлива увага приділяється субститутом щодо поняття “позашлюбна дитина”. В дисертації подається етимологічний аналіз таких лексем, як укр. байстрюк, перевертень, перекинчик, яничар та ін.; рос. ублюдок, незаконный, пригульный, побочный, дитя любви тощо.

Наступний, шостий розряд, репрезентується тими субститути, які позначають деякі частини тіла людини. Розглядаються, зокрема, назви понять “голий” та “роздягатися”: рос. в чѐм мать родила, в натуральном виде, разоблачиться, растедешиться та ін.

Сьомий розряд склали субститути, які вживаються в мовленні як замінні назви деяких предметів туалету, напр.: невиразимі - штани; вічна подруга всіх мертвих та живих - сорочка та ін.

Аналізується генеза таких слів, як лазничка, два нулі, виходок, чоловіча (жіноча) кімната та ін.

Восьмим розрядом охоплюються субститути, що позначають деякі непривабливі фізіологічні функції організму людини: відходи життєдіяльності, різноманітні відправлення тощо. Активно вживаються такі евфемізми, як поїхати в Ригу, не першої свіжості, в делікатному становищі тощо. Їноколи використовуються лексичні замітники типу рос. освободяться, опрастяться і т. ін.

Зауважимо, що евфемістична субституція характерна й для термінологічної лексики, наприклад, медичної: відхідниковий - анальний; затримка стільця - запор; бігунка, розвільнення - пронос; рос. злокачественная опухоль, нехорошая болезнь, опасная болезнь, новообразование - рак.

У контексті нашого дослідження певний інтерес становить суспільно-політична термінологічна лексика (дев'ятий розряд лексем). Питання про політичні евфемізми залишається дискусійним у сучасній лінгвістиці. Складність розмежування політичної евфемії та політичної інакомовності полягає у прагматичних настановах щодо цих двох явищ вторинної номінації.

Більшою мірою до політичної евфемії є підстави відносити субститути, що утворилися завдяки цензурній забороні: місто N; Місто XYZ, один дипломатичний представник; одна сусідня держава та ін. Їноді простежуються й юридичні евфемізми (теорія доміно), військові (берсерки, танк) тощо.

У третьому розділі - "Евфемія і суміжні явища в сфері родинно-побутових стосунків" - розглядаються субститути, що ґрунтуються на засадах давнього багатогранного табування.

Найстаровинніші евфемізми з'являються на стадії первісних забобонів під впливом наївно-релігійних поглядів у давньому

суспільстві на природу. Первісні евфемізми за заборонами переходили в традиційні, ставали забобонними. Деякі з них збереглися й до сьогодні.

Важко провести скільки-небудь чітку межу між субститутами та сферами їх функціонування. І все ж окремі явища цього плану мають ідентифікаційні риси, які дозволяють розкласифікувати їх по трьох відносно окремих розрядах.

У першому лексичному розряді заявляють про себе замінні назви імен божеств, демонічних істот, а також пов'язані з ними прокляття, побажання, закликання та ін. Подаємо евфемістичні назви царства Божого: Едем, Парадиз, царство духу, Єлісейські поля; пекла: рос. ад, айд, тартар, преисподняя, царство теней, подземное царство та ін. Особлива увага приділяється лексемі шиш та її похідним. Подаються характеристики евфемістично-замінних одиниць, які стосуються так званих “добрих” та “злих” духів, зокрема, відьом, лісовиків, домовиків, русалок, мавок, водяників, вовкулаків тощо.

За християнською мораллю нечиста сила завжди уявлялась ворожою щодо людей. Цим пояснюється велика частотність подібних замінно-евфемістичних одиниць.

Другий розряд охоплює субститути, підґрунтям для яких слугували повір'я, пов'язані з тотемізмом, із забобонами у сфері рибальства, полювання та ін.

Мисливська лексика набула значного розвитку у зв'язку з появою різноманітних промислів, народних вірувань, розвитком культу тварин тощо. Найбільш поширився у слов'ян культ ведмедя, вовка, меншою мірою — лисиці, зайця, рисі, змії та деяких інших тварин.

У різних індоєвропейських мовах, зрозуміла річ, постали неоднакові фонетичні обриси лексеми ведмідь. Своїм походженням

це слово завдячує евфемістичній заміні табуйованої назви, що зникла в індоєвропейській мові. Лексема ведмідь (рос. медведь), букв. “той, хто їсть мед”, згодом зазнала вторинної заборони, змінившись унаслідок цього в російських говорах назвами мишка, хозяин, топтыгин, Михайло Іваныч, Михайло Потапыч та ін. Велика кількість замінних назв до слова ведмідь (медведь) пояснюється уособленням цього тотема, надання йому людських, божественних або демонічних якостей.

Култ вовка, як уже відзначалось, також сприяв появі нових назв цієї тварини. Щоб не накликати його, росіяни вживали такі замінники, як зверь, серый, бирюк, лыкус, серый помещик, Кузьма та ін. З метою захисту від вовка використовувались замови, у яких українці, зокрема, іменували вовка скаменник або малий. Повір'я, пов'язані з вовком, наближають його до гадів, особливо до змії: замість прямої назви останньої подекуди вживаються повзуча, земляна, зелена та ін.

Замінні назви на означення тварин уживаються з двох головних причин: ними слугує або евфемізація табуїстичних мотивів, пов'язаних з повір'ями, забобонами, або бажання виявити повагу до могутнього звіря, наприклад, ведмедя, м'ясо якого має цілющі властивості.

Третій розряд представлений евфемізмами та іншими субститутиами у сфері суто родинно-побутових стосунків, пов'язаних з обрядовістю, релігійними віруваннями, язичницькими повір'ями тощо.

Евфемістичні та інші субститути цього типу репрезентовані досить широко, частотно. Усі системи стосунків з природою, міфологічним світом конструювалися давньою людиною за прикладом відносин у своїй власній сфері, з яких найбільш

архаїчними виявились родинні стосунки. Звідси й велика кількість табу та евфемізмів на імена родичів, божеств, тварин.

Особлива увага у цій сфері евфемістично-замінних одиниць приділялась таким найпоширенішим обрядам у слов'ян, як шлюб і похорон. Ці обряди поєднували і поєднують цілу низку похідних від них явищ: інтимні стосунки, вживання спиртного, хвороби та ін. Більшість ритуальних символів - це вторинно номіновані реалії, в яких відображається давнє табу і детермінована ним мовна евфемія.

У **висновках** узагальнено важливіші наслідки наших наукових пошуків.

Досліджувана замінно-евфемістична лексика і фразеологія охоплює досить об'ємне поле одиниць як літературно-нормативного мовлення, так і діалектного.

Мовна евфемія ґрунтується переважно на морально-етичних і, частково релігійно-міфологічних принципах. Морально-етичні основи евфемії витворюються із загальнолюдських етичних елементів, які більшою чи меншою мірою притаманні кожному суспільству, вони доповнюються його власними національно-етнічними нормами, рисами. Ці останні у народів України і Росії мають немало спільного. В деяких випадках вони навіть тотожні, що й засвідчується багатьма розглянутими фактами обох мов.

Евфемія безпосередньо пов'язана з етнографією. Певні її аспекти дозволяють встановити причини виникнення більшості субститутів, що зумовлюються релігійно-міфологічними та родинно-побутовими факторами.

Для сучасної мовно-лексичної евфемії характерною є тенденція до активного вживання евфемістичних субститутів, яка простежується у мовленні найрізноманітніших верств населення.

Помітною є також тенденція до соціальної спрямованості евфемістичної лексики і фразеології.

Евфемізми, без сумніву, становлять одне з найбільш помітних джерел оновлення лексики української і російської мов. Завдяки їм у науковий обіг увійшов значний за обсягом новий лексичний матеріал, що його можна використати в багатьох лінгвістичних, зокрема, в лексикографічних студіях. Певна річ, не всім субститутам властивий позитивний зміст.

Численні мовні факти, зібрані і прокоментовані нами в контексті спеціальної лінгвістичної теорії евфемізмів на основі широкого лінгвомовного матеріалу, переконують у тому, що евфемія є поширеним явищем у сучасних східнослов'янських мовах. Пропонованою дисертацією ми намагаємось внести свою частку в подальше опрацювання цієї проблеми - з урахуванням наявної на сучасному етапі двомовності в Україні.

Евфемістичні процеси та суміжні з ними явища і далі відіграватимуть активну роль перш за все у сферах номінацій злочинів, смерті, статевих стосунків, різноманітних людських вад.

Вивчення евфемії і суміжних з нею явищ має важливе значення для подальшого зростання мовленнєвої культури україномовних і російськомовних громадян України, для наукового осмислення ними однієї з важливих ланок національно-мовної історії.

Основні положення дисертації відображені в п'яти публікаціях:

1. Специфіка семантичних зрушень в системі евфемістичної лексики // Функціональна семантика слов'янських і германських мов. Тези Всеукраїнської наукової конференції. - Житомир, 1995. - с.204-205.

2. Фразеологічні евфемізми в українській, російській та англійській мовах /спостереження над структурно-семантичними особливостями/ // Проблеми зіставної семантики. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. - К., 1995. - с.116-117.

3. До питання про політичні евфемізми // Система і структура східнослов'янських мов. - К., 1997. - с.89-94.

4. Евфемізми і мовна естетика // "Культура слова". - К., №50, 1997. - с. 89-93.

5. Мовна естетика як один із засобів виховання духовної культури людини // Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. Удосконалення початкової освіти у світлі сучасних педагогічних концепцій. - Херсон, 1997. - с. 213-215.

Yanush O.B. "Eufemia and other closely-related phenomena in Ukrainian and Russian languages". Dissertation to attain the degree of Candidate of Linguistics (Master's Degree).

Ukrainian State Teachers' Training University named after M.P.Dragomanov.

In this dissertation it is researched the problem of euphemia and other closely-related concepts and phenomena in conditions of Ukrainian-Russian bilingualism in Ukraine. For the first time it is pursued the comparative analysis of euphemistic vocabulary from the point of view of sociolinguistic, psycholinguistic and linguistic proper aspect. The classification is carried out upon conceptual basis concerning functional-stylistic factor, frequency spheres of usage of substitutional-euphemistic units. There are distinguished different classes and groups of euphemisms and other substitutes.

Януш О.Б. Эвфемия и смежные явления в украинском и русском языках. Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук, 10.02.01 - украинский язык, 10.02.02 - русский язык.

Украинский государственный педагогический университет имени М.П.Драгоманова.

В реферируемой работе исследуется проблема эвфемии и смежных с ней явлений в условиях украинско-русского билингвизма на Украине. Впервые проведен сопоставительный анализ эвфемистической лексики и фразеологии с точки зрения социолингвистического, психологического и собственно лингвистического аспектов. Осуществлена классификация эвфемизмов на понятийной основе с учетом функционально-стилистического фактора, сфер использования и частотности употребления заменно-эвфемистических единиц. Выделяются различные разряды и группы эвфемистических и других substitutes.

Ключові слова: евфемія, евфемізми, табу, субституція, суміжні явища, вторинна номінація, морально-етичний фактор.

Підписано до друку 18.04.97р. Формат 60x84/16.
Ум. друк. арк. 1,0. Обл.-вид. арк. 1,0.
Наклад 100. Зам. 130.

Відділ оперативної поліграфії
Центру Міжнародної освіти
227-12-75, 227-37-86

AB 37.578